The Islamic Journal of Women and the Family
Print ISSN: 2538-6190 Online ISSN: 2717-4085
Homepage: https://pzk.journals.miu.ac.ir

The First Written Critique of Patriarchal Discourse by Iranian Women

Mojib al-Rahman Dehani[1] , and **Mansour Nikpanah** ✉[2]

1. Department of Persian Language and Literature, Saravan University, Saravan, Iran.
   Email: dehanimojib72@gmail.com 0009-0009-9914-527x
2. Corresponding Author, Department of Persian Language and Literature, Saravan University, Saravan, Iran.
   Email: m.nikpanah@saravan.ac.ir 0000-0003-3119-3856

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 31 May 2026
Received in revised form 24 July 2026
Accepted 9 September 2026
Available online 27 September 2026

Keywords:
Ma'ayeb al-Rijal,
Ta'dib al-Nesvan,
feminism,
patriarchy,
misogyny.

ABSTRACT

Objective: The present study aimed to explore Iranian women's perspectives on patriarchy, their modes of protest against it, and their efforts to defend their rights. To this end, the feminist elements in Maʿāyib al-Rijāl (The Flaws of Men), a work by Bibi Khanum Astarabadi written in response to Tȧdīb al-Niswān (The Education of Women), were identified and analyzed. The study sought to answer the following central research question: Which feminist elements did Astarabadi employ to articulate women's rights and challenge anti-woman beliefs?

Method: This study was conducted using a descriptive-analytical method; thus, the theoretical foundations of feminism were first studied and documented; subsequently, through a reading of the book Ma'ayeb al-Rijal, feminist elements were extracted and analyzed based on the theoretical frameworks of both Islam and feminism.

Results: The findings indicate that Astarabadi employed certain elements aligned with feminism to articulate women's rights and challenge misogynistic beliefs, specifically: the rejection of absolute male superiority, the critique of unconditional obedience to men, the criticism of polygamy and male promiscuity, the condemnation of anti-women laws, and the right to choose one's spouse. Alongside these elements, however, some of her views, such as the emphasis on equal rights within the framework of Sharia, the acceptance of male superiority based on Quranic verses, and the belief in women's intellectual deficiency, are rooted in an Islamic perspective and cannot be considered entirely feminist. Thus, Astarabadi's thought represents a blend of feminist and Islamic elements.

Conclusions: The book Ma'ayeb al-Rajal is the first written criticism of Iranian women on the patriarchal discourse, which has challenged patriarchal power structures by relying on internal and external religious criticism. The approach of this book can be seen as an example of early Islamic feminism, which seeks to re-read religious texts to extract women's rights, without breaking completely from the framework of faith. However, not all components in this book can be considered feminist; because some of them can be explained in the framework of the Islamic approach.

Cite this article: Dehani, M. R., & Nikpanah, M. (2026). The First Written Critique of Patriarchal Discourse by Iranian Women. *The Islamic Journal of Women and the Family*, 14(3), 139-157. https://doi.org/10.22034/ijwf.2026.23218.2570

© The Author(s).retain the copyright and full publishing rights. **Publisher**: Al-Mustafa International University.
DOI: https://doi.org/10.22034/ijwf.2026.23218.2570

Introduction

The tradition of patriarchy has long prevailed in most human societies, and social laws have been established upon this foundation (Routledge, 1983). Prior to the Constitutional era, women in Iran were rarely visible in the realms of literature, art, and social activism. During the Qajar period, increased contact between Iranians and Western nations opened the door for Iranian women to encounter a new world and gain access to education (Bagheri, 2003). It was during this period that a Qajar prince authored the book Ta'dib al-Nesvan, in which women's duties were portrayed in an exaggerated manner and their status was severely disparaged (Karachi, 2011; Ghazi Moradi, 2018). In response to this work, Bibi Khanom Astarabadi wrote Ma'ayeb al-Rijal (1933), marking the first treatise in Iranian history to advocate for women's rights (Behfar, 1992; Astarabadi, 1992). The present study examines the feminist elements within Ma'ayeb al-Rijal with the aim of understanding women's perspectives on patriarchy and the nature of their protests. The central question is as follows: which feminist elements did the author of Ma'ayeb al-Rijal employ to articulate women's rights and challenge misogynistic beliefs?

Method

This study is fundamental in terms of its objective and descriptive-analytical in terms of its methodology. It adopts a qualitative approach based on an analytical reading of the text Ma'ayeb al-Rijal, the first treatise in Iranian history advocating for women's rights. The research process was conducted in three stages: first, studying and extracting notes on the theoretical foundations of feminism to serve as the conceptual framework, focusing on the components of liberal and radical feminism (Moshirzadeh, 2003; Ham, 2001; Wallace, 2001); second, a meticulous and systematic reading of Ma'ayeb al-Rijal to extract statements that either align with or contradict feminist principles (Astarabadi, 1992; Astarabadi, n.d.); and third, analyzing and interpreting these statements based on the study's theoretical framework and comparing them with feminist perspectives. To enhance the validity of the findings, in addition to the primary text, credible secondary sources, including articles by Behfar (1992, 1998), Karachi (2011), and Ghazi Moradi (2018), were utilized as supplementary material. Furthermore, the historical context of the women's social movement in Iran, spanning the Qajar and Constitutional eras, was examined based on works by Bamdad (1968), Sanasarian (2005), and Adamiat (1971).

Results

An analysis of the book Ma'ayeb al-Rijal reveals that Bibi Khanom Astarabadi employed the following feminist components in her critique of patriarchal discourse: first, the concept of women's intellectual deficiency, a notion she ostensibly accepts (Astarabadi, 1992) yet effectively challenges by critiquing men's behavior; this reflects a proto-feminist approach and signifies a transition from tradition to modernity in her thought (Mehrpazi, 2003); second, equal

rights; citing Quranic verses such as "They are a garment for you, and you are a garment for them" (Baqarah: 187) and "And for women, there are fitting rights incumbent upon men" (Baqarah: 228), she emphasizes the legal equality of men and women within the framework of Sharia, an approach that can be considered a form of early Islamic feminism (Motahari, 2005); third, female agency; by asserting her own superiority and that of other virtuous women over certain men, she highlights the relativity of male superiority (Astarabadi, n.d.); fourth, the right to choose a spouse; she regards this as a virtue in young women and a sign of their rationality, aligning with liberal feminism (Wallace, 2001; Astarabadi, n.d.); fifth, the rejection of patriarchy; this involves a fierce critique of the doctrine requiring a woman's absolute obedience to a man even when he intends to take her life and resonates with radical feminism (Tong, 1947; Astarabadi, 1992); sixth, the unconditional obedience to men; this is rejected, with women being viewed instead as commodities in the hands of men, subject to abuse (Abbott and Wallace, 1997; Astarabadi, 1992); seventh, a critique of polygamy that characterizes polygamous men as deceitful and, citing the Quran, condemns male deceit (Astarabadi, 1992); eighth, a critique of anti-women laws, protesting the failure to exact retribution for the murder of women and the impunity enjoyed by men who abuse women (Astarabadi, 1992; Bamdad, 1968); ninth, an objection regarding male superiority; while acknowledging the concept of male superiority based on Quranic verses, the argument identifies women who surpass certain men and questions the absolute nature of this superiority (Astarabadi, n.d.; Motahari, 2005).

Conclusions

Based on the content of Ma'ayeb al-Rijal, it is evident that the author of Ta'dib al-Nesvan presented a blend of tradition and modernity, elements of which are deeply misogynistic and portray him as entirely anti-woman (Ghazi Moradi, 2018). Beyond defending women and critiquing the aforementioned author's worthless arguments regarding female upbringing, Bibi Khanom Astarabadi highlighted the faults of men to demonstrate that not all men are superior to women; indeed, there are many irrational and irreligious men who harm their own families (Behfar, 1998). Women are under no obligation to submit to just any man; rather, while one should cooperate with and obey a virtuous man, if a man proves unfit for marriage, it is better for the woman to separate from him and prioritize her own happiness (Astarabadi, 1992). Her reference to women's right to divorce indicates the author's awareness of women's rights (Bamdad, 1968). Elements in this book that indirectly align with feminist views include: refusing to compromise with irresponsible men, rejecting the absolute superiority of men, rejecting women's absolute obedience, acknowledging the superiority of some women over some men, and critiquing polygamy, male promiscuity, and misogynistic laws (Tong, 1947; Wallace, 2001; Moshirzadeh, 2003). Thus, the author's perspectives, critiquing patriarchy and defending women's rights, align in certain respects with both radical and liberal feminism; however, not all components of feminism can be found in his/her theories (Moshirzadeh, 2003; Bagheri, 2003).

Author Contributions

All authors contributed equally to the research design, the writing of the article, and the editing of the final versions

Data Availability Statement

Data are available from the authors upon request.

Acknowledgements

The authors wish to express their gratitude and appreciation to all those who provided moral support during the conduct of the research.

Ethical Considerations

The authors emphasize that all ethical principles have been observed in conducting and publishing this research. This has been confirmed by all authors. Cases such as falsification of data, distortion of results, plagiarism, and any other unethical behavior have been strictly avoided in this study.

Funding

This study was conducted without receiving any financial support from government, commercial, or non-profit organizations.

Conflict of Interest

The authors declare that there are no conflicts of interest in connection with this study. In other words, there were no financial or personal interests that could affect the results of the study.

پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده
شاپا چاپی: ۶۱۹۰-۲۵۳۸ شاپا الکترونیکی: ۴۰۸۵-۲۷۱۷
Homepage: https://pzk.journals.miu.ac.ir

نخستین نقد مکتوب زنان ایرانی بر گفتمان مردسالار

مجیب‌الرحمن دهانی [۱]، و منصور نیک‌پناه ✉ [۲]

۱. دکتری ادبیات فارسی، مدرس مدعو گروه علمی زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سراوان، سراوان، ایران. رایانامه: dehanimojib72@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، دانشیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سراوان، سراوان، ایران. رایانامه: M.nikpanah@saravan.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۱۰
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۰۲
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۱۸
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۵

کلیدواژه‌ها:
کتاب معایب الرجال،
تأدیب النسوان،
فمینیسم،
مردسالاری،
زن‌ستیزی.

چکیده

هدف: پژوهش حاضر با هدف شناخت دیدگاه‌های زنان ایرانی نسبت به مقوله مردسالاری، شیوه اعتراض آنان به این مقوله و دفاع از حقوق خود انجام شد. بدین‌منظور مؤلفه‌های فمینیستی *کتاب معایب الرجال* اثر بی‌بی‌خانم استرآبادی که در پاسخ به *کتاب تأدیب النسوان* نوشته شده است، استخراج شد تا به این پرسش اصلی که استرآبادی کدام‌یک از مؤلفه‌های فمینیستی را برای بیان حقوق زنان و اعتراض به باورهای ضد زن به‌کار گرفته است، پاسخ داده شود.

روش پژوهش: این پژوهش به روش توصیفی- تحلیلی انجام شد. بدین منظور، مبانی نظری فمینیسم مطالعه شد، سپس با خوانش *کتاب معایب الرجال*، مؤلفه‌های فمینیستی آن استخراج گردید و براساس مبانی نظری اسلام و فمینیسم تحلیل شد.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد که استرآبادی برای بیان حقوق زنان و اعتراض به باورهای ضد زن، از برخی مؤلفه‌های هم‌سو با فمینیسم بهره گرفته است که عبارتند از: نفی برتری مطلق مردان، نقد اطاعت بدون شرط از مردان، نقد تعدد زوجات و تنوع‌طلبی مردان، نقد قوانین زن‌ستیز، و حق انتخاب همسر. در کنار این مؤلفه‌ها، برخی دیدگاه‌های او مانند تأکید بر حقوق مساوی در چارچوب شرع، پذیرش برتری مردان براساس آیات *قرآن*، و اعتقاد به نقصان عقل زنان، ریشه در رویکرد اسلامی دارد و نمی‌توان آنها را به‌طور کامل فمینیستی دانست. بنابراین، اندیشه استرآبادی ترکیبی از مؤلفه‌های فمینیستی و اسلامی است.

نتیجه‌گیری: *کتاب معایب الرجال* نخستین نقد مکتوب زنان ایرانی بر گفتمان مردسالار است که با تکیه بر نقد درون‌دینی و برون‌دینی، ساختارهای قدرت مردسالار را به چالش کشیده است. رویکرد این کتاب را می‌توان مصداقی از فمینیسم اسلامی پیشاشمرد دانست که در پی بازخوانی متون دینی برای استخراج حقوق زنان، بدون گسست کامل از چارچوب ایمانی، است. با این حال، نمی‌توان همه مؤلفه‌های موجود در این کتاب را فمینیستی دانست؛ زیرا بخشی از آنها در چارچوب رویکرد اسلامی قابل تبیین است.

استناد: دهانی، مجیب‌الرحمن؛ و نیک‌پناه، منصور (۱۴۰۴). نخستین نقد مکتوب زنان ایرانی بر گفتمان مردسالار. *پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده*، ۱۴(۳)، ۱۳۹-۱۵۷. https://doi.org/10.22034/ijwf.2026.23218.2570

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.
© نویسندگان.

مقدمه

سنت مردسالاری از دیرباز در اغلب جوامع برقرار بوده و زیست انسانی و قوانین اجتماعی نیز بر همین اساس بنا نهاده شده است. در کتاب *تورات*، زنان جایگاهی ندارند و به‌عنوان آفرینشی ناقص که از دنده چپ مرد به وجود آمده، معرفی شده‌اند (تورات، ۱۹۲۵: ۳). این نظریه که در هیچ کتاب آسمانی دیگری وجود ندارد، گاهی با تعبیرهای ناقص به آثار مکتوب مسلمانان نیز راه یافته‌است. می‌توان گفت سنّت مردسالاری ریشه در مناسبات و باورهای حیات اجتماعی تمامی بشریت دارد که گاه برای توجیه، به آن رنگ مذهب داده‌اند. براین‌اساس، زنان نیز در طول تاریخ به آن اعتراضی نداشته و خود را در خدمت مردان قرار داده‌اند. تا پیش از دوران مشروطه، زنان در ایران، کمتر در عرصه ادب و هنر و فعالیت‌های اجتماعی دیده می‌شوند. گرچه نام چند زن شاعر و عارف و صوفی در تاریخ نوشته شده‌است، هیچ‌یک از آنها برخلاف منویات مردان و قوانین ضد زن کاری نکرده و زیر لوای قوانین مردسالار گذران کرده‌اند. در دوران قاجار، به‌دلیل ارتباط بیشتر ایرانیان با کشورهای غربی و راه‌یابی برخی از سفیران به‌همراه خانواده در دربار قاجار، باب آشنایی زنان ایرانی با دنیای تازه و امکان آموزش دیدن زنان باز شد. در این دوره، زنان و دخترانی که از خانواده‌های بزرگ و متمول برخاسته بودند، توانستند به کسب سواد بپردازند و با حقوق اجتماعی خود آشنا شوند (باقری، ۱۳۸۲). به همین دلیل، قوانین ضد زن و نوشته‌هایی که موجب ملال خاطر زنان بود، چالش‌هایی را برمی‌انگیخت. نمونه‌ای از این نوشته‌ها *کتاب تأدیب النسوان* (۱۳۰۳) است که توسط یکی از شاهزادگان قاجار نوشته شده است، ولی نام خود را پنهان داشته است؛ نویسنده در این کتاب، وظایف زنان را به‌شکلی اغراق‌آمیز بیان نموده و جایگاه آنها را بسیار پایین آورده بود. در این میان بانوانی که این نوشته را دیده و نسبت به آن واکنش نشان داده بودند به‌دنبال پاسخ‌نامه‌ای برای نوشته‌های این نویسنده بودند. ازاین‌رو، یکی از زنان فاضل را برانگیختند تا کتابی در ردّ این نوشته تألیف کند که در پی آن *کتاب معایب الرجال* (۱۳۱۲) به‌عنوان اولین رساله دفاع از حقوق زنان به قلم بی‌بی‌خانم استرآبادی به نگارش درآمد.

بی‌بی‌خانم استرآبادی، فرزند محمدباقر خان (سرکرده سواره استرآبادی) است و مادرش، دختر آخوند ملا کاظم مجتهد مازندرانی می‌باشد؛ اجداد این بانو نیز همگی در خدمت قشون شاهی بوده و خدمات بسیاری به شاهنشاه کرده بودند. وی دلیل نگارش این کتاب را خواهش خواهران عنوان کرده و در ابتدای کتاب توصیه‌هایی به خواهران دینی خود نموده استکه در بدو امر به نظر می‌آید او حق را به مردان داده‌است، اما در ادامه، توضیحات روشنگر وی مشخص می‌کند منظور دیگری دارد (استرآبادی، ۱۳۷۱). در پژوهش حاضر، با هدف شناخت دیدگاه‌های زنان نسبت به مقوله مردسالاری و نحوه اعتراضات بی‌بی خانم استرآبادی، مؤلف *کتاب معایب الرجال* نسبت به *کتاب تأدیب النسوان* از منظر فمینیسم بررسی شده است. پرسش اصلی این است که مؤلف *کتاب معایب الرجال* کدام‌یک از مؤلفه‌های فمینیستی را برای بیان حقوق زنان و اعتراض به باورهای ضد زن به‌کار گرفته‌است؟

در مورد *کتاب معایب الرجال*، تا کنون فقط یک مقاله نوشته شده است؛ بهفر (۱۳۷۷) در مقاله «معایب الرجال، نخستین رساله در دفاع از زنان»، ضمن معرفی *کتاب تأدیب النسوان* و *معایب الرجال* مطالبی از هر دو کتاب بیان نموده است. در این مقاله آمده‌است که *کتاب تأدیب النسوان* ده فصل بوده که هر فصل به موضوعی اختصاص دارد و بی‌بی خانم استرآبادی نیز در هر فصل از کتاب خود، یکی از این موضوعات را پاسخ داده است و افزون‌بر آن، چهار مجلس نیز برای بیان معایب مردان افزوده است.

در مورد *تأدیب النسوان* که *کتاب معایب الرجال* در پاسخ آن نوشته شده‌است، دو مقاله نگاشته شده است؛ کراچی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «نویسنده اصلی تأدیب النسوان کیست؟» با بررسی پنج نسخه خطی این کتاب که به دست افراد

مختلف و با نام‌های متفاوت نگارش شده است، گزارشی درباره نویسنده کتاب ارائه می‌دهد و قاضی مرادی (۱۳۹۷) در مقاله «بازخوانی انتقادی مفهوم جنسیت و مرزهای تن در کتاب تأدیب النسوان»، مفهوم جنسیت را به‌عنوان یک برساخت اجتماعی مورد بررسی قرار داده و به این نتیجه رسیده‌است که در این کتاب، بدن زن به‌طور ذاتی مزاحم، غیرطبیعی و ضداجتماعی است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف، بنیادی و از نظر روش، توصیفی- تحلیلی است که با رویکردی کیفی بر خوانش تحلیلی متن *کتاب معایب الرجال* به‌عنوان نخستین رساله دفاع از حقوق زنان در تاریخ ایران استوار است. فرآیند پژوهش در سه مرحله انجام شد: نخست، مطالعه و فیش‌برداری از مبانی نظری فمینیسم به‌عنوان چارچوب مفهومی پژوهش، با تمرکز بر مؤلفه‌های فمینیسم لیبرال و رادیکال (مشیرزاده، ۱۳۸۲؛ هام، ۱۳۸۰؛ والاس، ۱۳۸۰). دوم، خوانش دقیق و نظام‌مند *کتاب معایب الرجال* و استخراج گزاره‌هایی که با مؤلفه‌های فمینیستی هم‌خوانی یا تقابل دارند (استرآبادی، ۱۳۷۱؛ استرآبادی، بی‌تا). سوم، تحلیل و تفسیر این گزاره‌ها براساس مبانی نظری پژوهش و مقایسه آنها با آراء فمینیست‌ها. برای افزایش اعتبار یافته‌ها، علاوه بر متن اصلی کتاب، از منابع دست دوم معتبر شامل مقالات بهفر (۱۳۷۱، ۱۳۷۷)، کراچی (۱۳۹۰) و قاضی مرادی (۱۳۹۷) نیز به‌عنوان منابع مکمل بهره گرفته شده است. همچنین، زمینه تاریخی جنبش اجتماعی زنان در ایران از دوره مشروطه تا قاجار براساس منابع بامداد (۱۳۴۷)، ساناساریان (۱۳۸۴) و آدمیت (۱۳۵۰) بررسی شده است.

ادبیات موضوع و چارچوب نظری پژوهش

۱. فمینیسم

فمینیسم در قرن نوزدهم در اروپا آغاز شده و در اواخر قرن نوزدهم به جنبش بین‌المللی تبدیل شد. اولین مجمع بین‌المللی زنان در سال ۱۸۸۸ با شرکت ۶۶ زن آمریکایی و ۸ زن اروپایی در واشنگتن برگزار گردید. در سال بعد، دومین گردهمایی بین‌المللی ۵ هزار زن را در خود جای داد و تشکیل همایش‌های بین‌المللی می‌توانست هم به تقویت انگیزه‌ها و رشد هویت فمینیستی کمک کند و هم زمینه‌ساز وحدت رویه در عملکردها و شعارها باشد (روتلیج، ۱۳۶۲). فمینیسم گاه به‌عنوان مبارزه برای حقوق برابر زنان با مردان مطرح بوده، گاه بر برتری زنان نسبت به مردان ازنظر اخلاقی تأکید داشته، گاه تفاوت زن و مرد را نقطه تأکید خود قرار داده و گاهی زن و مرد، و زنانگی- مردانگی را اموری غیرجوهری و برساخته اجتماعی معرفی کرده‌است (مشیرزاده، ۱۳۸۲). فمینیسم در ابتدا با پیشرفت‌های قانونی و رهایی‌بخش عمومی، هویت سیاسی جدیدی برای زنان ایجاد کرد. از نظر هام (۱۳۸۰) «مبارزه برای حق رأی و مبارزات بعدی برای کمک‌هزینه‌های مربوط به زن و فرزند، جلوگیری از بارداری، سقط جنین و حقوق مربوط به تأمین اجتماعی، حول چند محور می‌چرخند: کار خانگی زنان، موهبت مادری، قوانین حمایتگر و وضع حقوقی زنان». این دوره نویسندگان فراوانی داشته‌است که از مطرح‌ترین آنها می‌توان به ویرجینیاوولف و سیمون دوبوار اشاره کرد.

دو اثر مهم ویرجینیاوولف به نام‌های *اتاقی از آن خود* (۱۹۲۹) و *سرگینی* (۱۹۸۳) به تکمیل نظریه فمینیستی کمک شایانی کرد. ولف نیز مانند سایر فمینیست‌های موج اول، نگران محرومیت‌های مادی زنان در قیاس با مردان است. *کتاب اتاقی از آن* خود، بافت تاریخی و اجتماعی تولید ادبی زنان را در کانون توجه قرار می‌دهد. *کتاب سرگینی* بر رابطه میان قدرت مذکر و انواع حرفه‌ها - حقوق آموزش و پرورش، پزشکی و نظایر آن - تأکید دارد (سلدن، ۱۳۸۴).

۲. جنبش اجتماعی زنان در ایران

زن در جامعه ایرانی پیش از مشروطه، جایگاه اجتماعی نداشت؛ فقط در اواخر دوره قاجار، به‌دلیل اتفاقاتی که در امور سیاسی رخ داده بود و همچنین تأسیس دارالفنون و تحصیل برخی جوانان ایرانی در خارج از کشور و عواملی دیگر که تحت‌تأثیر ارتباط با سایر کشورها بود، وضعیت زنان تغییراتی کرد. برای تأسیس اولین مدارس به سبک جدید، مخالفت‌های بسیاری وجود داشت و حتی برای تحصیل پسران نیز ممانعت ایجاد می‌شد، اما بر اثر تلاش‌های افرادی چون میرزا حسن رشدیه و برخی زنان شجاع، علاوه‌بر مدارس پسرانه چند مدرسه دخترانه نیز در آن دوران ایجاد شد. (بامداد، ۱۳۴۷) جنبش اجتماعی زنان در ایران، از دوره مشروطه آغاز شد و این اتفاق پس از امضای مشروطیت در سال ۱۹۰۶ به وقوع پیوست. پیش از آن نیز به‌طور محدود، حضور اجتماعی زنان در جنبش‌هایی مانند لغو امتیاز تنباکو و انقلاب مشروطیت دیده می‌شود. علاوه‌بر مخالفت‌های کلی با ایجاد مدارس جدید، تأسیس مدارس دخترانه معضلی بود که واکنش‌هایی را ازسوی جریان سنت‌گرای جامعه ایرانی برانگیخت؛ اولین تلاش برای ایجاد مدرسه ملی دخترانه با مخالفت‌های شدید مواجه شد. طوبی رشدیه در سال ۱۳۲۱ق/ ۱۲۸۲ش، مدرسه دخترانه پرورش را تأسیس کرد که در چهارمین روز تشکیل به‌دلیل مخالفت‌هایی به تعطیلی کشیده شد.

در دوران قاجار، امکان تحصیل برای زنان بسیار محدود بود. در باور عمومی، باسوادی زنان، مخالف اسلام و برای جامعه خطرناک دانسته می‌شد. باور دیگر این بود که زنان نمی‌توانند باسواد شوند و مغز آنان قدرت پذیرش دانش را ندارد. باسوادی زنان ننگ محسوب می‌شد و بسیاری از زنان باسواد، آن را پنهان می‌کردند. به دختران از کوچکی ساکت نشستن و تحرک کم، سؤال نکردن و اطاعت کردن از مردان حتی اطاعت از برادر کوچک‌تر خود آموخته می‌شد. در اواخر قاجاریه و دوران مشروطه، عده‌ای بر آن شدند که مدرسه‌های دخترانه بسازند البته این امر با مخالفت سنت‌گرایان مواجه می‌شد. در نهایت با وجود مخالف‌های شدید اقشار مختلف جامعه، تعدادی مدرسه دخترانه ساخته شد (ساناساریان، ۱۳۸۴). مخالفت با مدارس دخترانه در دوره قاجار ریشه در باورهایی داشت که تحصیل زنان را «خلاف شرع» و «مایه فساد» می‌دانست. بی‌بی خانم استرآبادی که خود از زنان باسواد و حامی تأسیس مدارس بود، در*کتاب معایب الرجال* نه‌تنها به نقد کتاب *تأدیب النسوان* پرداخت، بلکه به‌طور غیرمستقیم از حق آموزش زنان دفاع کرد. در ادبیات کلاسیک ایران، آموزش زن و تربیتش حتی در گوشه ذهن شاعران جای نداشت. دختر ناصرالدین‌شاه، تاج‌السلطنه، ضمن گلایه و افسوس شدید در این مورد می‌گوید: «زنان ایران از دنیای متمدن علم دور مانده، در پی کسب حقوق نیستند. خیلی محزون هستیم و دلتنگ هستیم؛ چراکه هم‌جنس‌های من یعنی، زن‌های ایرانی حقوق خود را ندانسته و هیچ درصدد تکلیفات انسانی خود برنمی‌آیند، با وجود اینکه مدارس جدید برپا گشته از تحصیل دختران جلوگیری می‌کنند» (آدمیت، ۱۳۵۰).

۳. رساله معایب الرجال

به‌دلیل حاکمیت مردسالاری در ایران، همواره زنان در تنگناهای قانونی قرار داشته، ازسوی مردان مدیریت شده و با قوانین مکتوب آنها زندگی کرده‌اند. تا قبل از مشروطه، زنان به‌دلیل نبود امکان تحصیل و شناخت حقوق خود هیچ‌گاه فریاد اعتراضی برنیاورده یا صدایشان به جایی نرسیده‌است، اما در دوران قاجار به‌تدریج این سد شکسته شد؛ تحصیل زنان در دربار رایج شد و سپس به سایر اقشار جامعه نیز تسری یافت. ازاین‌رو در این دوران، نوشته‌هایی از زنان به دست آمده‌است که نشان‌دهنده استعداد آنها برای تجزیه‌وتحلیل مسائل اجتماعی است که منجر به اعتراض اجتماعی نیز شد. *رساله معایب الرجال*، نخستین دفاعیه مکتوب زنان در تاریخ ایران است. (بهفر، ۱۳۷۷). این کتاب در پاسخ به نگاشته‌های *کتاب تأدیب النسوان* بود که در دوره قاجار نگاشته و معروف شد. *کتاب تأدیب النسوان* توسط یکی از شاهزادگان قاجاری نوشته شده است؛ کراچی در مقاله خود، نویسنده این کتاب را خانلر میرزا احتشام‌الدوله، دانسته‌است (کراچی، ۱۳۹۰). این

کتاب در ده فصل با این عناوین تنظیم شده بود: سلوک زن، حفظ زبان، گله‌گذاری، قهر کردن، طرز راه رفتن، آداب غذا خوردن، پاکیزه نگه داشتن بدن و استعمال بعضی عطریات، طرز لباس پوشیدن، آداب خوابیدن، و آداب صبح برخاستن از خواب. مؤلف *کتاب تأدیب النسوان*، «اغلب در تمام ده‌فصل به‌طور مستقیم، بدن زن و کنشگری او را نشانه می‌گیرد تا او را با تن خود بیگانه و ساختارهای کلان مردسالارانه را دوباره مستقر سازد» (قاضی مرادی، ۱۳۹۷).

بی‌بی‌خانم استرآبادی مطالب *تأدیب النسوان* را به دو شکل نقد کرده‌است: نخست آن دسته از مطالب را که با استناد بر آیات قرآنی و احادیث و روایات مطرح شده‌است، نقد نموده است که بی‌بی‌خانم استرآبادی، ضمن پذیرش کامل آن آیات و یا احادیث، تعریفی خردمندانه از آیات *قرآن* ارائه می‌کند. گاهی نیز به‌دلیل دانش قرآنی خود براساس آیات و احادیث به پاسخ‌گویی به نویسنده برمی‌آید (بهفر، ۱۳۷۷، ۵۳-۵۴). دوم، به تعریفی که مردان و عرف و سنّت از زنان دارند، می‌تازد و اعتقادات کلیشه‌ای درباره زنان را مردود می‌شمارد.

۴. بررسی مؤلفه‌های فمینیستی کتاب معایب الرجال

در بیشتر قرون، کتاب‌های مهم اخلاق توسط مردان نگارش یافته است و چنانکه انتظار می‌رود آنها فقط از دیدگاه مردانه سخن گفته‌اند. پاسخ رهیافت‌های روبه‌رشد زنانه به اخلاق، این است که خصایص سنتی زنانه مثل مراقبت، دلسوزی، خیرخواهی، پرورش‌دادن، مهرورزی به‌لحاظ اخلاقی، از خصایص سنتی مردانه‌ای مثل عقلانیت، عدالت و استقلال، کم‌اهمیت‌تر نیستند. (زرین‌کوب، ۱۳۶۳) در جامعه ایران نیز مردان همواره خود را جنس برتر دانسته و زنان را ناقصِ عقل خطاب کرده‌اند و آنان را از امور مهم بازداشته‌اند. ازاین‌رو، زنان بیشتر در کار همسرداری و رسیدگی به امور خانه فعالیت داشتند. ازجمله استناداتی که سبب برداشت نادرست از آن، باعث شده زنان را ناقص عقل بدانند، خطبه ۷۹ *نهج البلاغه* است که حضرت علی علیه‌السلام پس از جنگ جمل زنان را نکوهش نمود و آنان را ناقص عقل شمرد. مهریزی معتقد است برای این حدیث سند متصلی وجود ندارد و منبع قابل استنادی هم برای آن نیامده‌است (مهریزی، ۱۳۸۲). تا دوره قاجار، زنان اعتراضی به این موضوع نداشتند یا آن را مطرح نمی‌کردند. بی‌بی خانم استرآبادی از زنان باسواد دوره قاجار است که از سبک نوشته او چنین برمی‌آید که شخصیت فاضلی بوده و کتاب‌های بسیاری خوانده و با سبک ادبی دوره خود آشنایی داشته‌است. ایشان، با قرآن و حدیث هم آشنایی داشت و در اثنای سخن از دانش خود بهره می‌برد. ازاین‌رو، وی سنت‌های اسلامی را نفی نکرده و باورهای اصیل قوامیت مردان و نقصان عقل زنان را پذیرفته بود، اما خواهان تغییر رویه باورهایی بود که براثر برداشت نادرست از دین پدید آمده بود.

برخی روشنفکران که با پدیده مردسالاری مخالف‌اند، اما با دین نیز پیوند دارند، در آشنایی با فرهنگ مدرن به چالش کشیده می‌شوند و به‌دلیل پذیرش بن‌مایه‌های فرهنگ مدرن، به‌عنوان محصول عقل بشری، اصلاحات در دین را با ترازوی فرهنگ مدرن ضروری می‌دانند. (روتلیج، ۱۳۶۲). ازاین‌رو بانو استرآبادی، پیش از آغاز نقد *کتاب تأدیب النساء*، خانم‌ها را نصیحت می‌کند که وظایف خود را فراموش نکنند و گوش‌به‌فرمان شوهر باشند.

۴-۱. اعتقاد به نقصان عقل زنان

در گذشته، زنان مسلمان نقصان عقل خود را باور داشتند؛ زیرا مردان با برداشت غلط و تفسیر به رأی از سخن امام علی علیه‌السلام در *نهج البلاغه*، این موضوع را برجسته کرده بودند. بی‌بی استرآبادی نیز بااینکه از زنان باسواد و فاضل دوران خود بود، به این نقصان عقل اعتقاد داشت. وی دلیل ضعف زنان را عدم عقل دوراندیش، نداشتن زور بازو و عدم امکان چله‌گذاری بدون وقفه ماهانه در عبادت می‌دانست. براین‌اساس، بیان می‌کرد که چون زنان عاجز و ناقص هستند، باید «مطیع امر شوی خود باشی و هرگز بدون اجازه شوی از خانه بیرون نروی و پیرایه خود به مرد بیگانه نشان ندهی و به روی

شوهر همیشه خندان باشی..» (استرآبادی، ۱۳۷۱). این نوع سخن وی به‌نوعی موافقت او را به مقوله ناقص بودن عقل زن نشان می‌دهد. چنانکه مؤلف *تأدیب النسوان* نیز نوشته‌است: «اگر کسی گوید من از زن نمی‌ترسم یا کم‌عقل است یا دروغ گفته چراکه آدم عاقل از کم‌عقل باید بترسد» (ناشناس، بی‌تا).

بی‌بی‌خانم استرآبادی که خود زنی فاضل بود، تحت‌تأثیر باورهای زمانه و اعتقادات مذهبی غلط به نقصان عقل خود و سایر زنان باور داشت، اما از جهاتی دیگر به نوشته‌های *کتاب تأدیب النسوان* اعتراض کرد و کم‌کم وارد مقوله نقد مردان شد. ایشان با وجود پذیرش ظاهری «نقصان عقل زنان»، در عمل با نقد عملکرد مردان، رویکردی پیشافمینیستی اتخاذ نمود که بعدها در فمینیسم لیبرال با تأکید بر برابری عقلی دنبال شد؛ این دوگانگی نشان‌دهنده گذار از سنت به مدرنیته در اندیشه اوست.

۴- ۲. حقوق مساوی

موضوع تساوی حقوق زن و مرد مربوط به دوره‌های اخیر است؛ هنگامی که از اختلاف فطری و طبیعی زن و مرد سخن می‌رود، گروهی آن را به‌مثابه نقص و کمال و یا دلیلی برای برخورداری‌های مرد و محرومیت‌ها برای زن تلقی می‌کنند، اما چنین نیست، به‌طوری که پروفسور ریک، روان‌شناس مشهور آمریکایی، می‌گوید: «در نظر گرفتن وضع طبیعی و فطری هریک از زن و مرد با توجه به تساوی آنها در انسان بودن و حقوق مشترک انسانی، زن را در وضع بسیار مناسبی قرار می‌دهد که نه شخصش کوبیده شود و نه شخصیتش (مطهری، ۱۳۸۴). در *قرآن* آمده‌است: «و از نشانه‌های او اینکه همسرانی از جنس خود شما برای شما آفرید تا در کنار آنها آرامش یابید» (روم: ۲۱).

اگرچه مفهوم «حقوق مساوی» در غرب اغلب توسط فمینیسم لیبرال (با تأکید بر برابری حقوقی و قانونی) مطرح شد، بی‌بی خانم استرآبادی با استناد به آیاتی مانند «هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ» (بقره: ۱۸۷) و «وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ» (بقره: ۲۲۸)، بر تساوی حقوقی زن و مرد در چارچوب شرع تأکید داشت (ر.ک.، احزاب: ۳۵؛ حجرات: ۱۳؛ غافر: ۴۰؛ نساء: ۱۲۴ و ۱۱۲؛ فصلت: ۴۶؛ جاثیه: ۱۵؛ آل‌عمران: ۱۹۵؛ مدثر: ۲۸؛ مائده: ۱۵» . این رویکرد وی را می‌توان نوعی فمینیسم اسلامی پیشامدرن دانست.

بی‌بی‌خانم استرآبادی این نصایح را در زمانی قابل اجرا می‌دانست که مرد، مرد زندگی باشد نه هر مردی که فقط عنوان شوهر را داشته باشد: «در صورتی این نصایح را به جا آورید که شوهر مؤمن و صالح باشد و پیرامون معصیت نگردد و با زن، خوش‌سلوکی و مهربانی نماید. تکلیف مالایطاق نفرماید.. اگر بدین صفات متصف نشد البته هرچه زودتر بهتر در خلاصی خود سعی نمایی که هرچه زود خلاص شوی دیر است» (استرآبادی، بی‌تا). براین‌اساس می‌توان گفت که ایشان از زنان حمایت کرده و برخلاف دیگران که مدعی بودند زن درهرحال باید مطیع شوهر باشد و با همه اطوار مرد بسازد، وی طلاق را راهکار زن هنگام ناسازگاری مردان می‌داند و موافق «سوختن و ساختن» زنان نیست. این‌گونه نصایح را در نوشته‌های پیش از این هرگز نمی‌توان دید؛ زیرا جامعه مردسالار آن زمان، مخالف این نظر بود و آنچه شاهزاده قاجار را وادار نموده بود کتابی در تأدیب زنان بنویسد که در مکتب‌خانه‌ها به دختران آموزش داده شود، همین باورها بود که در میان مردان و زنان رواج داشت و کسی متعرض آن نبود. از این منظر، دیدگاه بی‌بی خانم استرآبادی با فمینیسم رادیکال منطبق است؛ زیرا «فمینیست‌های رادیکال ستم بر زنان را بنیادی‌ترین نوع ستم می‌دانند» (تانگ، ۱۹۴۷). البته نگاه این زن اغراق‌آمیز نبوده و حقوق مساوی برای زنان قائل نبوده است، اما ستم را نیز برنمی‌تابید.

۴- ۳. قدرت زنانه

جنبش فمینیسم به‌یک‌باره ایجاد نشده و دارای مراحلی است که رفته‌رفته پررنگ شده‌است. در فمینیسم، موج اول احقاق حقوق زنان تازه آغاز شده بود. مهم‌ترین ویژگی‌هایی که برای معرفی و توصیف فمینیسم موج اول می‌توان

برشمرد عبارتند از: گرایش فرهنگی؛ گرایش عاطفی؛ توجه به توانایی‌های ویژه زنان. (باقری، ۱۳۸۲) زمانی که بی‌بی خانم استرآبادی *کتاب تأدیب النسوان* را خوانده است، درباره آن چنین نوشته است: «هر فصلی ایرادی غیرواقع، بسیار بی‌مزه و خنک پرنیش‌تر از خارخسک بر نسوان وارد آورده. او را نپسندیده به دور انداختم، در خاطر، نرد مخاطره می‌باختم و طرحی در واهمه می‌ساختم؛ هرچند تابه‌حال خیال نداشتم لیکن اکنون همت برگماشتم که سخنانی موزون به پارسی‌زبان از خوبی و نرمی چون آب روان در برابر کتاب زشت این بدسرشت آرم تا مردان بدانند که هنوز در میان زنان کسانی چند با رتبت بلند، نکونام و ارجمند می‌باشند که قوه ناطقه مدد از ایشان برد» (استرآبادی، بی‌تا). براساس این نقل، بی‌بی‌خانم خواسته برتری خود را نشان دهد و بگوید که برخلاف نظر نویسنده آن کتاب، زنان عاقل و ادیبی هم هستند که بتوانند پاسخ نوشته‌های او را به بهترین نحو با دلیل و برهان بدهند. بنابراین، هر مردی از هر زنی برتر نیست و این مسائل نسبی است: «نعوذ بالله من غضب الله، همچه معلوم می‌شود که زنان بد این زمان، بهتر از مردان بد این زمان» (استرآبادی، بی‌تا).

۴-۴. حق انتخاب همسر

در گذشته دختران حق انتخاب همسر نداشتند و در بیشتر مواقع مرد، دختری را برای همسری انتخاب می‌کرد و بدون نظر دختر، ازسوی خانواده او این انتخاب پذیرفته می‌شد و دختران مجال چون‌وچرا نداشتند. در *قرآن* دراین‌باره سخنی گفته نشده است، ولی در عرف اکثر جوامع، این موضوع پذیرفته شده است که به‌دلیل ویژگی‌های روان‌شناسی زن و مرد، اغلب جنس مذکر، طالب جنس مؤنث می‌شود: «طبیعت، مرد را مظهر طلب و عشق و تقاضا آفریده است و زن را مظهر مطلوب بودن و معشوق بودن، طبیعت زن را گل و مرد را بلبل، زن را شمع و مرد را پروانه قرار داده‌است» (مطهری، ۱۳۸۴، ۳۹/۲۷). اما این موضوع استثناهایی هم دارد؛ چنانکه ازدواج پیامبر اسلام ﷺ با خواستگاری حضرت خدیجه از ایشان صورت گرفت. در فرهنگ ایران باستان نیز نمونه‌هایی وجود دارد مانند خواستگاری تهمینه از رستم (فردوسی، ۱۳۶۹، ۱۲۹/۲) و خواستگاری منیژه از بیژن (فردوسی ، ۱۳۷۱، ۳۱۹/۳).

در دوره قاجار کم‌کم رسوم ازدواج بدون انتخاب و نظر خواهی از دختر، لااقل در میان خانواده‌های درباری و بزرگان مملکت در حال دگرگونی بوده است؛ زیرا یکی از ایرادات مؤلف *کتاب تأدیب النسوان* بر زنان این است که برخی دختران برای انتخاب شوهر، دلیل و برهان داشته و حاضر نیستند زنِ «ارباب عمائم و خورندگان مظالم و پوشندگان لباس دراز و گوش‌دهندگان به آواز ساز و صاحبان ریش‌دراز و پیران احوال‌پریش و بدخویان درویش» (استرآبادی، بی‌تا) بشوند. بی‌بی‌خانم استرآبادی این ویژگی‌ها و احوالات را که در حال ظهور در دختران بود جزو محسنات دختران و از عاقل بودن آنها می‌دانست و برای آنها حق انتخاب برای شوهر کردن قائل بود. وی می‌گوید: «دمی از روی انصاف بنگرید که حق با دختران است یا نه. مگر نه جنسیت و سنخیت در عالم اعظم شرط اختلاط و ازدواج است؟.. پس این مطلب کمال سلیقه و شعور دختران است نه عیب و نقص ایشان» (استرآبادی، بی‌تا). ازاین‌رو، می‌توان اعتقاد بی‌بی خانم استرآبادی در مورد حق انتخاب همسر را با فمینیسم لیبرال منطبق دانست؛ زیرا «هدف لیبرال فمینیسم، برملا کردن شکل‌های آشکار تبعیض علیه زنان در بریتانیا و پیکار برای اصطلاحات قانونی و امثال آن به‌منظور رفع این تبعیض است» (والاس، ۱۳۸۰).

۴-۵. نفی مردسالاری

در نظام اسلامی، مردان بر زنان قوامیت داشته و تدبیرگر امور ایشانند از این حیث که وظیفه تأمین معاش و رفاه زندگی را بر دوش دارند. آیات قرآنی هم دلالت بر این مضمون دارند: «مردان، کارگزاران و تدبیرکنندگانِ زندگی زنان‌اند» (نساء: ۳۴). «رادیکال فمینیست‌ها ستم بر زنان را مسئله‌ای اصلی و بنیادین می‌دانند.. البته رادیکال فمینیست‌ها تفاوت‌های زیستی میان مردان و زنان را به‌طور کلی انکار نمی‌کنند، فقط نسبت به این تعبیری که از این تفاوت‌ها شده‌است، اعتراض دارند. این نظریه ریشه ستم بر زنان را در قابلیت مادری ایشان یا خشونت جبری و ذاتی مردان می‌داند که در تجاوز جنسی متجلی می‌شود» (والاس، ۱۳۸۰).

از نظر مؤلف *کتاب تأدیب النسوان*، نقش زنان در خانواده فقط همسرداری و فرزندآوری است و حق هیچ اعتراضی به رفتارها و کارهای مرد را ندارند. او برخلاف موازین شرعی، زن را مطیع محض مرد دانسته است تا جایی که حتی اگر شوهر قصد جانش را داشته باشد نباید اعتراض کند. بی‌بی‌خانم استرآبادی ضمن نقل این مطلب از کتاب مذکور، آن را نقد کرده و نوشته است: «مصنف گفته است که اگر مردی دست زن خود را بگیرد و بخواهد به آتش اندازد آن ضعیفه باید مطیعه باشد، ساکت و خامش باشد، ابا و امتناع ننماید. به‌به! مولانا تو با این فهم و ذکا[ذکاوت] اگر کتابی نمی‌نوشتی چه می‌شد؟ چه بسیار مردان مکار غدّار تبه‌روزگار که پیشه بدکیشه خود را این قرار داده‌اند که می‌گردند زن با مال و جهاز پیدا کنند و ببرند. پس از آن به هر مکر و حیله و ظلم و ستم به انواع و اقسام خوشی و ناخوشی مال ایشان را بستانند به اسراف و تبذیر مانند مال دزدی دیوانه‌وار سفیهانه خرج‌های بی‌مصرف و هرزگی‌های بی‌معنی.. تماماً تمام‌کنند بعد از آن به فقر و فلاکت و تکدی و نکبت افتند و آن ضعیفه بیچاره را با چند طفل یا بی‌طفل طلاق دهند و در پی دیگری بلند شوند» (بامداد، ۱۳۴۷). بی‌بی خانم استرآبادی، با لحن طعنه‌آمیز به مولانا خطاب کرده و پیداست که برعکس، او را نادان می‌شمارد.

گویا شاهزاده شاهزاده قاجار یعنی، مؤلف کتاب مذکور به فرنگ هم سفر کرده و با آداب آنجا آشنا بوده‌است که بی‌بی خانم استرآبادی با واژه طنزآمیز «نیم‌ویلیزه» در برابر واژه «سیویلیزه» که اصطلاحی فرنگی است، او را مسخره می‌کند. در واقع بی‌بی‌خانم با بهره‌گیری از ترکیبی از زبان فاخر ادبی، زبان عامیانه و زبان محاوره و همچنین با ایجاد هنجارشکنی‌های زبانی ازطریق قواعد صرف و نحو عربی و زبان‌های بیگانه، طنز کلامی مؤثری را خلق کرده‌است: «عجیب‌تر اینکه این نادان خود را تربیت‌شده به‌اصطلاح مُنفرنگین و مُستَفرنگین، سیویلیزه می‌داند و خود را مقلد معلمین اروپ [اروپا] می‌انگارد معلوم شد که نیم‌ویلیزه هم نیست» (بهفر، ۱۳۷۷). بی‌بی‌خانم در پاسخ به اینکه این شاهزاده از اخلاق بد زنان ایراد گرفته که چرا بدخلقی می‌کنند و مهربان نیستند، می‌گوید که زنان مقابله‌به‌مثل می‌کنند و زنی که محبت ببیند پرخاش نخواهد کرد؛ در این گفتار نیز طنز تلخ به کار برده است: «اما از روی انصاف در هیچ عهد و زمانی و در هیچ زمین و مکانی کسی به کسی مثلاً شده‌است که بگوید قربانت گردم، او در جواب بگوید: زهرمار؟ تا مرد صد بار زخم‌زبان به زن نزند و زن را مِلجا نکند، زن یک‌مرتبه جواب زشت ندهد» (بهفر، ۱۳۷۷).

۴- ۶. اطاعت بدون‌شرط از مردان

در مورد فصل سوم *کتاب تأدیب النسوان* که مؤلف بیان کرده است که زنان نباید از مردان گله کنند، معتقد است که گله از روی محبت و مودت است و کسی از بیگانه و دشمن گلایه نمی‌کند؛ ازسویی «اگر مرد از روز اول به همان وضع که در اوان عروسی و زمان دامادی به‌طور مهربانی رفتار و کردار نمایند و گفتار و اطوارشان را تبدیل و تغییر ندهند، به همان وتیره [روش] تربیت شده خوی خوش گرفته، بوی ناخوش هرگز به مشامشان نرسیده؛ زیرا که زن لابد و ناچار است از همه جهت اسیر دست مرد می‌باشد» (استرآبادی،۱۳۷۱). به‌این‌ترتیب از نظر بی بی خانم استرآبادی، اگر زن هیچ حق گلایه و شکوه نداشته باشد، همانند کالایی در دست مرد است که مورد سوءاستفاده قرار می‌گیرد و این نظریه را می‌توان دیدگاه فمینیسم لیبرال منطبق دانست؛ زیرا برخی فمینیست‌های لیبرال با هرآنچه زنان را به‌عنوان شیء و کالایی در اختیار مردان قرار دهد مخالفت می‌کنند (آبوت و والاس، ۱۳۷۶).

بی‌بی خانم استرآبادی در مورد قهر کردن زنان که مؤلف *تأدیب النسوان* آن را عیب شمرده می‌گوید: «ناز کردن و قهر کردن بهترین ناز معشوقان است و شیرین‌ترین عشوه محبوبان، خوش‌ترین شیوه مطلوبات که مرد را آناً فآناً آزمایش در پایه و اندازه محبت می‌نماید. مصنف تمام زنان را کنیز و خدمتکار فرض نموده و تمام مردان را سلطان و خداوندگار. اگر صحبت مضاجعتی روی دهد از قبیل تخلیه بدن باید باشد این که عیش و زندگانی نخواهد بود» (استرآبادی، ۱۳۷۱). این‌گونه نکات ازنظر روان‌شناسی اهمیت دارد و آگاهی نویسنده را نشان می‌دهد. مؤلف *کتاب معایب الرجال*، علت و معلول‌ها را در نظر

گرفته و اذعان می‌کند رفتارهای خوب و بد زنان تحت‌تأثیر مردان است بنابراین گلایه مؤلف *تأدیب النسوان* بی‌جاست.

۴- ۷. نقد تعدد زوجات

تعدد زوجات از قوانین مورد قبول اسلامی است که در *قرآن* (ر.ک.، نساء: ۳) هم آیه‌ای به آن اختصاص دارد، اما این آیه عدالت بین همسران را شرط اصلی در تعدد زوجات بیان کرده است. بی‌بی‌خانم استرآبادی با تجربه‌ای که در مورد رفتار مردان چندهمسره دارد، آنها را مکار می‌خواند و می‌گوید که با داشتن دو یا چند همسر، همه آنها را به‌دروغ در کنار خود نگه می‌دارد و هریک گمان می‌کند که بیشتر او را دوست دارد: «اگر بخواهی مکر مردان را مشاهده کنی زمانی که دو زن می‌برند [دو زن را به همسری می‌گیرند]، دروغ و مکر را پیشه خود ساخته خدمت زن تازه که می‌رسد می‌گوید: "زن اول کنیز توست. خدا کند طلاق بگیرد یا بمیرد تا من و تو خلاص شویم". پیش زن کهنه که می‌آید می‌گوید: "خانم جان! من غلام توام و آن را به جهت کنیزی شما برده‌ام. شما اختیار مرا و او را دارید"» (استرآبادی، ۱۳۷۱)، «راست گفته‌اند که مرد دو زن [که دو همسر دارد] رویش سیاه است تا چه رسد به مرد سه-چهار زن که پشت‌ورو ندارد نه در دنیا نه در عقبی؛ خسر الدنیا والآخرة ذلک هو الخسران المبین»، «این یک نکته از مکر مردان است و خداوند تبارک‌وتعالی در *قرآن* نیز از مکر مردان فرموده و ان کان مکرهم لتزول منه الجبال» (استرآبادی، ۱۳۷۱).

وی در این بحث به عدالت اشاره نموده و گفته است که مردان در این موضوع چند همسری، عدالت را رعایت نکرده به‌جای آن مکر و حیله به‌کار می‌برند: «و همه گفت‌وگوها برای عدالت است، چنانکه خداوند عالم در *قرآن* می‌فرماید برای زن بردن مردها که چهار عقدی ببرند، اما به‌شرط عدالت؛ اگر نتوانید عدالت کرد، پس یکی بهتر است و آیه شریفه این است: "الا تعدلوا فواحده" و در این زمان، مردی که عدالت کند اکسیر اعظم است. اگر بعضی از مردان بخواهند عدالت نمایند، مثل صاحب گوی مهره، عدالت می‌کنند و آن مکر است نه عدالت. اگرچه مردان به‌دلیل آیه *قرآن* که خداوند فرموده‌است "کیدکن عظیم" مکر را تماماً از زنان می‌دانند، به‌دلیل و برهان معلوم می‌شود که مکر زنان هم از مردان است؛ اگر مکری بدانند از ایشان آموخته‌اند» (استرآبادی، ۱۳۷۱).

۴- ۸. تربیت زنانه و مردانه

برخی معتقدند که این جامعه است که اعتمادبه‌نفس را از دختربچه‌ها می‌گیرد و آنها را نامطمئن می‌کند. شنیدن مدام عباراتی همچون «تو دختری این کار تو نیست، دخترها از پس این کار برنمی‌آیند»، این تصور را در جنس زن ایجاد کرده که توانایی‌های آنان از پسران کمتر است. تفاوت‌های زنانه و مردانه میان دو جنس ذاتی نیست، بلکه نتیجه جامعه‌پذیری و همگون‌سازی جنس و نقش است، تفاوت رفتار با دختران و پسران کمابیش از بدو تولد آغاز می‌شود و از شکوفایی کامل ظرفیت انسانی زنان جلوگیری می‌کند (آبوت و والاس، ۱۳۷۶). نقش جامعه در تعیین الگوی رفتاری انسان انکارنشدنی است. بی‌بی‌خانم استرآبادی با اشاره به نام *کتاب معایب الرجال*، اینکه مؤلف کتاب خواسته است که این کتاب در مکتب‌خانه‌ها به دختران آموزش داده شود تا براساس آن تربیت شوند، می‌گوید: «اینکه شرط تأدیب و تربیت نیست، چون انواع و اقسام از خواص و عوام، زن و مرد. خوب و بد، هر دو می‌باشند، صفات حمیده و رذیله از همه به همه قِسم مشاهده می‌شود» (استرآبادی، بی‌تا).

۴- ۹. نقد بهانه‌گیری مردان

مؤلف *کتاب معایب الرجال* ضمن بیان برخی صفات مردان که افراد معمولی و بااعتقاد هستند، ولی بازهم به زنان ظلم می‌کنند، راجع به مردان بهانه‌جو هم مطالبی آورده است که نمونه‌ای از فرهنگ آن دوران و اوضاع خانواده‌هاست. وی این مضمون را با طنز آمیخته و جملات عوامانه رایج را به کار گرفته است: «چنان‌که دیده و شنیده‌ایم. شب که به خانه می‌آیند

زن بیچاره شام شب را درست کرده و خود را زینت داده، اسباب مزه و شراب حاضر ساخته، آقای نامرد، بدتر از سگ زرد، وارد خانه و از همه بهانه مثل عوام است و چرا پس، "آب توی هاون نگرفتی، بیخ سبیلام نروفتی"، "چرا مادرت آمد یا پدرت چنین گفت یا شام خوب نشد، یا سفره کج است، یا لاله و لامیا ناپاک است یا کاسه و ظروف چرک است" یا گوید "این بزک چیست؟ خود را آسیابان کرده و سرخاب را مثل خون خر مالیده؟". القصه، "شبی همچو روز قیامت دراز، بر آن زن بیچاره می‌گذرد. آن شب را در اصل، خسر الدنیا والآخرة و هو خسران مبین"» (استرآبادی، بی‌تا). این رفتارها مصداق خشونت لفظی مردان است که در فمینیسم رادیکال مورد نقد واقع شده است.

۴-۱۰. نقد تنوع‌خواهی مردان

بی‌بی‌خانم استرآبادی پس از اینکه تعدد زوجات را نقد می‌کند، راجع به خانه‌هایی که در آنها کنیز و کلفت وجود دارد نیز مطالبی نوشته است که تنوع‌طلبی جنسی مردان را نقد می‌کند. به نظر وی، زندگی با این نوع مردان که به زن خود قانع نیستند قابل تحمل نیست. او با بیان برخی از جمله‌های *کتاب تأدیب النسوان* می‌گوید: «فصل دهم در آداب صبح از خواب برخاستن زنان گفته که باید زن صبح که از خواب برخاست فوراً از اتاق برود بیرون و مرد را بگذارد به کنیزان و خدمتکاران. معلوم است که این نصیحت را برای چه کرده است؛ برای اینکه خانم که رفت، آقا انگشتی به کنیزان و خدمتکاران برساند و این را برای خود عیشی قرار دهد. حال از روی انصاف و مروت بنگرید بعد از آنکه آقا با خدمه این قسم رفتار نماید، آن خانم بیچاره دیگر چگونه می‌تواند با آن جماعت وحشی بی‌شعور ریاست و تحکم و خانه‌داری نماید؟» (استرآبادی،۱۳۷۱).

بی‌بی خانم استرآبادی، تنوع‌طلبی مردان را امری غیرطبیعی و غیراخلاقی می‌داند؛ ازاین‌رو می‌گوید مردان پس از سیر شدن از زنی او را طلاق داده به سراغ زن دیگری می‌روند که چند صباحی هم با او عیش کنند و بعد طلاق بدهد و در واقع، هر یکی زن خود را طلاق داده به سراغ زنی دیگر می‌رود. پس بهتر است این افرادی که چنین زندگی می‌کنند با رفقای خود اشتراکی زن‌داری کنند تا زنانشان آواره و اسیر نگردند: «زنت را بده به رفیقت، رفیقت زن خود را بدهد به تو تا «لکل جدید لذة» برای شماها میسر گردد. این قسم زندگانی نمایید تا زمان مردن» (استرآبادی،۱۳۷۱). با این وصف، ایشان این نوع رفتارها را همانند زندگی اشتراکی دانسته که زن را همانند شیئی دست‌به‌دست می‌کنند.

۴-۱۱. نقد قانون ضد زن

طبق نوشته برخی فقهای امامیه مانند ابن فهد حلی و شهید اول (ر.ک.، حلی، ۱۴۰۷هـ.ق، ۲۱۱/۵؛ عاملی، ۱۴۰۷هـ.ق، ۴۸/۲)، اگر مردی همسر خود را به جرم زنا به قتل برساند، قصاص نمی‌شود. البته برخی فقها مانند علامه حلی قائل به قصاص نیستند (ر.ک.، حلی، ۱۴۹۸هـ.ق، ۱۳۶/۴)؛ زیرا برای اثبات این جرم چهار شاهد عادل لازم است. بی‌بی استرآبادی درباره این موضوع شاکی شده و می‌گوید مردهایی که از حیوان پست‌ترند، هر بلایی بر سر زن بیاورند مجازات نخواهند شد؛ زیرا در صورت قتل هم مجازات نمی‌شوند، چه رسد به آزارهای دیگر: «پس ببینید مردهای بی‌سواد عوام کالانعام چه کارها و چه بلاها به سر زنها می‌آورند چنانکه می‌گویند از کشتن بالاتر صدمه‌ای نیست. اگر مرد، زنی را بکشد، عوض آن زن، مرد را نمی‌کشند؛ در این صورت خون زنها را هم هدر می‌دانند. بیچاره زن‌ها نه قوه مقابلی نه اختیار گریز» (استرآبادی،۱۳۷۱). وی در این مورد راجع به شرع سخنی نمی‌گوید و قانون قصاص را کندوکاو نمی‌کند و قوانین ضد زن را معلول قانون‌گذاری مردانه می‌داند.

۴-۱۲. ایراد به برتری مردان

بی‌بی خانم استرآبادی ضمن اقرار به برتری مردان با توجه به آیه *قرآن*، زنانی را که از برخی مردان برتر بوده‌اند نام می‌برد و می‌گوید این امر قطعی نیست و هر مردی دارای برتری و فضل نسبت به زنان نیست: «هرچند مرتبه مردان به‌مقتضای ادله و برهان و آیات *قرآن* از زنان برتری و بالاتری دارند؛ قال الله تبارک و تعالی الرجال قوامون علی النساء، الی آخر آیه، ولی

نه هر مردی از هر زنی فزون‌تر است و نه هر زنی از هر مردی فروتر. مریم علیها السلام و زهرا علیها السلام و آسیه علیها السلام و خدیجه کبری علیها السلام از زنان‌اند، فرعون، هامان و شمر و سنان از مردان: نه هرکه طرف کله کج نهاو تند نشست/ کلاه‌داری و آیین سروری داند» (استرآبادی،۱۳۷۱)، «گوینده آن کتاب گویا سلیقه خود را میزان قرار داده، دیگر نداند که سُلُق شُلُق و بیش از عدد نفوس راه‌ها و طرق هریکی را طبیعت مضاد با دیگری و هر مردی را مخالف با طینت دیگری هر شخصی از برای خود زنی و زندگانی خود خواهد که دیگران نتوانند» (استرآبادی،۱۳۷۱).

۴- ۱۳. نقد خواسته‌های غیرمنطقی مردان

مؤلف *تأدیب النسوان* برخی خواسته‌های غیرمنطقی را درباره زنان بیان نموده است که بی‌بی خانم استرآبادی به آنها اعتراض دارد و می‌گوید این خواسته‌ها گرچه مطلوب است، برای زنانی در این شرایط امکان‌پذیر نیست و فقط برای زنان ممالک غربی که آزادانه در اجتماع رفت‌وآمد دارند و گرفتاری شوهر و فرزند و خانه‌داری ندارند، قابل انجام است. در واقع منظور ایشان این است که مؤلف آن کتاب، تمایلات خود را به‌نحوی‌که از زنان غریب دیده است، می‌خواهد بر زنان ایرانی پیاده کند. درحالی‌که مردان غربی مشابه مردان ایرانی نبوده اهل بهانه‌جویی و آزار نیستند.

الف) راه رفتن: مؤلف *تأدیب النسوان* در مورد راه رفتن زنان نوشته است: «زن باید تند راه نرود و گردن کج نکند، قوز بیرون نیاورد و رفتارش نرم باشد، قدم آهسته بردارد، به‌طوری حرکت کند که در همان حرکت کمال رعنایی و زیبایی داشته باشد» (ناشناس، بی‌تا). استرآبادی در پاسخ نوشته است که این رفتار برای مردی خوب است که «امیرکبیر باشد یا خون‌خوار و شریر، مردم‌آزار، نکته‌گیر و کار خانه‌ها همه مردانه و بیرون خانه و زن هم عقیم نه اولاد نه اَمجاد، نه شغل شبانه و روزانه» (استرآبادی،۱۳۷۱). به عقیده بی‌بی خانم استرآبادی، زن در صورتی می‌تواند این خواسته‌ها را برآورد که هیچ کاری نداشته باشد و تنها در خدمت مرد باشد وگرنه زنان رعیت که هزار کار دارند، نمی‌توانند مانند بنده در خدمت شوهر باشند: «چون عبد ذلیل در خدمت رب جلیل. خداوند منان این قِسم تکلیف نالایطاق به بندگان نفرموده» (استرآبادی،۱۳۷۱). نقد بی‌بی‌خانم بر «آداب راه رفتن» در *کتاب تأدیب النسوان*، در واقع نقدی بر کلیشه‌های جنسیتی است که انتظار دارند زنان همواره «مؤنث» و «جذاب» رفتار کنند. او با اشاره به مشغله‌های فراوان زنان (مانند تربیت فرزند و خانه‌داری)، نشان می‌دهد که این انتظارات نه‌تنها غیرواقعی، بلکه ظالمانه است. این نقد با مفهوم «زن بودن» در فمینیسم اگزیستانسیالیست (سیمون دوبوار) قابل تطبیق است.

ب) آرایش زنان: شاهزاده قاجار یعن، مؤلف *کتاب تأدیب النسوان*، زنی را مطلوب می‌داند که تمیز و آراسته باشد و خود را برای شوهر زینت دهد و همانند معشوق باشد، اما استرآبادی با دلایل عقلانی این خواسته‌ها را نفی کرده و برای زنان ایرانی غیرممکن می‌شمارد مگر کسانی که در دربار به سر می‌برند و همه نوع اسبابی برای آنها مهیاست: «فصل هفتم در پاکیزگی و آرایش و زینت و نظافت و خوش‌بویی و خوش‌خویی و خوش‌رویی زنان گفته، تمام مطابق سلیقه و رأی خواص و عوام است. اما به‌شرط آنکه اسباب هم از همه جهت فراهم بوده باشد، فقر و فلاکت که اسباب کثافت است، مفقود باشد» (استرآبادی،۱۳۷۱).

ج) آداب غذا خوردن: در مورد آداب سفره و غذا خوردن هم مؤلف *تأدیب النسوان* مطالبی دور از عقل و منطق نوشته است که در شرع و در عرف نیامده است. عمده مطلب آن در مورد صامت بودن زن در سر سفره و رعایت همه نوع آداب است. استرآبادی در اینجا نیز با لحن طنزآمیز وی را مسخره نموده و می‌گوید این نوع آداب غذا خوردن تنها در مهمان‌خانه و در فرنگ امکان‌پذیر است نه در سر سفره فقیرانه‌ای که کودکانِ شر حضور دارند: «اگر زن ساکت باشد، آن بچگان کاسه خورش را در افشره ریزند و یا افشره را بر سر پلو نثار کنند، زن هیچ نگوید، یا برود پیش، سر را بگذارد در گوش بچه بگوید: بابایت به قربانت آرام بنشین و حرف مزن» (استرآبادی،۱۳۷۱).

د) آداب خوابیدن: در مورد آداب خوابیدن هم گویا مؤلف مطالبی نوشته که با شرایط خانواده‌های ایرانی به‌ویژه افراد

متوسط یا فقیر مناسب نبوده است. بنابراین، بی‌بی خانم استرآبادی برای این موضوع هم پاسخی درخور دارد و می‌گوید در این مورد فقر و غنا را باید در نظر گرفت؛ زیرا این نوع زندگی برای همه مردم فراهم نیست: «فصل نهم در آداب خواب گفته؛ الحق درست و راست بدون کم‌وکاست گفته، باز به‌شرط غنا و عدم فقر و فراهم بودن اسباب زندگانی از همه جهات، نه مثل ما مردم ایران، فقیر و محتاج به‌نحوی‌که سی سال یک مرد و زن در زیر یک لحاف کرباس، از سر شب تا به صبح از دو طرف بر کنند. روایح کثیفه و عفینه، با اصوات زیر و بم عجیب‌وغریب در زمستان و تابستان. تمام معایب از فقر و جهل است و بس؛ والا هر ذی‌شعوری بد از خوب فرق کند و مرغوب از غیرمرغوب تمیز دهد، محتاج به این‌همه روده‌درازی نیست» (استرآبادی،۱۳۷۱).

نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که *کتاب معایب الرجال* بی‌بی‌خانم استرآبادی را می‌توان نخستین متن زنانه در تاریخ ایران دانست که به‌طور نظام‌مند به نقد گفتمان مردسالار و دفاع از حقوق زنان پرداخته است. این اثر در واکنش به *کتاب تأدیب النسوان* نوشته شده است که مؤلف آن با تلفیقی ناهمگون از سنت و مدرنیته، تصویری تحقیرآمیز از زنان ارائه داده و با نادیده گرفتن واقعیت‌های زیستی و اجتماعی زنان ایرانی، الگویی وارداتی از زنان غربی را برای آنان تجویز کرده است (قاضی مرادی، ۱۳۹۷؛ کراچی، ۱۳۹۰). با توجه به مطالب *کتاب معایب الرجال* که در اثنای آن مطالبی از تأدیب النسوان هم آورده شد مشخص است که مؤلف *تأدیب النسوان* ترکیبی از سنت و مدرنیته را در کتاب خود آورده که برخی بسیار رذیلانه است که او را به‌طور کامل ضد زن نشان می‌دهد و در برخی نوشته‌ها خواسته‌هایی از زنان دارد که در بلاد غرب دیده و می‌خواهد برای زنان سرزمین خود نیز اجرا کند بدون اینکه متوجه اختلاف مردان زن‌ستیز و شرایط زندگی زنان ایرانی باشد. ازاین‌رو، بی‌بی خانم استرآبادی علاوه‌بر اینکه در مقام دفاع از زنان برآمده و سخنان بی‌ارزش او درباره زنان را نقد نموده است، به معایب مردان اشاره می‌کند تا مشخص نماید همه مردان بر زنان برتری ندارند (استرآبادی، ۱۳۷۱).

استرآبادی در مقام پاسخ‌گویی، دو راهبرد تحلیلی را در پیش گرفته است: نخست، نقد درون‌دینی؛ بدین معنا که با پذیرش آیات و احادیث مورد استناد مؤلف *تأدیب النسوان*، تفسیری خردمندانه و متفاوت از آنها ارائه و نشان داده است که برداشت مردسالارانه از متون دینی، ناشی از خوانش نادرست و منفعت‌طلبانه است. (بهفر، ۱۳۷۷) دوم، نقد برون‌دینی؛ به این معنا که با تکیه بر عقل، تجربه و واقعیت‌های اجتماعی، کلیشه‌های جنسیتی و باورهای عرفی درباره زنان را به چالش می‌کشد و بی‌پایه بودن آنها را آشکار می‌کند. از منظر نظری، می‌توان گفت که اندیشه استرآبادی در چارچوب فمینیسم لیبرال قابل تفسیر است؛ زیرا بر حقوقی چون حق انتخاب همسر، حق طلاق، حق آموزش، و تساوی حقوقی زن و مرد در چارچوب شرع تأکید دارد و با هرآنچه زنان را به‌عنوان شیء و کالایی در اختیار مردان قرار دهد مخالف است (والاس، ۱۳۸۰؛ آبوت و والاس، ۱۳۷۶). هم‌زمان، برخی مؤلفه‌های فمینیسم رادیکال نیز در اندیشه او قابل ردیابی است؛ از جمله نفی برتری مطلق مردان، اعتراض به اطاعت بی‌قید و شرط زنان، و نکوهش خشونت مردان علیه زنان تا حدی که حتی قتل زن را بی‌مجازات می‌دانستند (تانگ، ۱۹۴۷؛ مشیرزاده، ۱۳۸۲). با این حال، آنچه اندیشه استرآبادی را از فمینیسم رادیکال متمایز می‌کند، وفاداری او به چارچوب دینی و اعتقاد به برتری مردان براساس آیات *قرآن* است؛ هرچند این برتری را مطلق و فراگیر نمی‌داند و معتقد است زنان فاضل و عاقل می‌توانند بر برخی مردان برتری داشته باشند (استرآبادی، بی‌تا؛ مطهری، ۱۳۸۴). نکته حائز اهمیت آن است که استرآبادی در نقد خود، از سویی به سنت‌های اصیل اسلامی پایبند می‌ماند و از سوی دیگر، با بهره‌گیری از ابزارهای زبانی چون طنز، هنجارشکنی زبانی، و تلفیق زبان فاخر ادبی با زبان عامیانه، ساختارهای قدرت مردسالار را به چالش می‌کشد (بهفر، ۱۳۷۷). این رویکرد دوگانه، نشان‌دهنده موقعیت ویژه او به‌عنوان زنی باسواد

در جامعه‌ای مردسالار است که هم‌زمان در پی اصلاح درون‌دینی و نقد برون‌دینی است. ازاین‌رو، می‌توان گفت اندیشه او مصداقی از «فمینیسم اسلامی پیشاشمرد» است؛ یعنی تلاشی برای بازخوانی متون دینی به‌منظور استخراج حقوق زنان، بدون گسست کامل از چارچوب ایمانی (مشیرزاده، ۱۳۸۲؛ باقری، ۱۳۸۲).

پیشنهادات پژوهشی

با توجه به این که مسایل زنان و اعتقادات جامعه مرد سالار از اهمیت بسیاری برخوردار است و تنها مربوط به جامعه ایرانی نبوده است، پیشنهاد می‌شود برای تحقیقات بعدی این موارد نیز لحاظ شود:

- *کتاب معایب الرجال* با آثار مشابه در ادبیات عثمانی یا هندی نیز مقایسه شود تا مشخص شود آیا در جوامع دیگر نیز زنان به دفاع از حقوق خود پرداخته‌اند؟ و نحوه دادخواهی آنها چگونه بوده است؟
- *کتاب معایب الرجال* از منظر تحلیل گفتمان انتقادی نیز بررسی شود تا جنبه‌های بیشتری از اعتراضات و انتقادات زنان دوره قاجار و نحوه اعتراض آنها مشخص شود.
- همچنین پیشنهاد می‌شود تأثیر این کتاب بر جنبش‌های زنان از دوره قاجار به بعد بررسی شود.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان تأکید می‌کنند که کلیه اصول اخلاقی در انجام و انتشار این پژوهش رعایت شده است. همچنین، اصول مربوط به رضایت آگاهانه شرکت‌کنندگان، محرمانگی اطلاعات و استفاده از داده‌ها در چارچوب اهداف پژوهش رعایت شده است.

عدم سوء رفتار علمی

نویسندگان اعلام می‌کنند که در انجام و گزارش پژوهش حاضر از هرگونه سوءرفتار علمی، از جمله جعل یا دستکاری داده‌ها، تحریف نتایج، سرقت علمی و سایر رفتارهای مغایر با اصول اخلاق پژوهش، پرهیز شده است.

مشارکت نویسندگان

تمامی نویسندگان به‌صورت مساوی در طراحی پژوهش، نگارش مقاله و ویرایش نسخه‌های نهایی مشارکت داشته‌اند.

تعارض منافع

نویسندگان عدم وجود تعارض منافع (Conflict of Interest) را در ارتباط با این پژوهش اعلام می‌کنند. به عبارت دیگر، هیچ‌گونه تعارض منافع مالی، سازمانی یا شخصی وجود ندارد که بتواند بر طراحی، اجرا، تحلیل یافته‌ها یا گزارش نتایج پژوهش تأثیرگذار باشد.

حامی مالی

این پژوهش بدون دریافت هر گونه حمایت مالی از سازمان‌های دولتی تجاری یا غیرانتفاعی انجام شده است.

سپاسگزاری

نویسندگان مقاله از که کلیه کسانی که حامی معنوی ایشان در انجام پژوهش بوده‌اند تشکر و قدردانی می‌کند.

منابع

استرآبادی، بی‌بی‌خانم (۱۳۷۱). *معایب الرجال، در پاسخ به تأدیب النسوان*. تهران: نگرش و نگارش زن.

آبوت، پاملا.، و والاس، کلر (۱۳۷۶). *درآمدی بر جامعه‌شناسی نگرش‌های فمینیستی*. ترجمه مریم خراسانی و حمید احمدی. تهران: دنیای مادر.

آدمیت، فریدون (۱۳۵۰). *افکار سیاسی اجتماعی*. تهران: امیرکبیر.

باقری، نرگس (۱۳۸۲). *زنان در داستان*. تهران: مروارید.

بامداد، بدرالملوک (۱۳۴۷). *زن ایرانی از انقلاب مشروطیت تا انقلاب سفید*. تهران: ابن‌سینا.

بهفر، مهری (۱۳۷۷). معایب الرجال، نخستین رساله در دفاع از زنان. *حقوق زنان*، -(۳)، ۵۲-۵۶.

تانگ، رزماری (۱۹۴۷). *نقد و نظر: درآمدی جامع بر نظریه‌های فمینیستی*. تهران: نشر نی.

حلی، جعفربن حسن (۱۴۰۸هـ.ق). *شرایع الاسلام*. قم: اسماعیلیان.

حلی، ابن فهد (۱۴۰۷هـ.ق). *المهذب البارع*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

روتلیج (۱۳۶۲). *فمینیسم و دانش‌های فمینیستی*. مترجم: یزدانی، عباس.، و بهروز جندقی. قم: دفتر مطالعات و تحقیقات زنان مرکز مدیریت حوزه علمیه خواهران.

زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۶۳). *نقد ادبی*. تهران: امیرکبیر.

ساناساریان، الیز (۱۳۸۴). *جنبش حقوق زنان در ایران، طغیان افول و سرکوب، ۱۲۸۰ تا انقلاب ۱۳۵۷*. مترجم: احمدی خراسانی، نوشین. تهران: اختران.

سلدن، رامان (۱۳۸۴). *راهنمای نظریه ادبی معاصر*. مترجم: مخبر، عباس. تهران: طرح نو.

عاملی، محمدبن مکی(شهید اول) (۱۴۱۰هـ.ق). *اللمعه الدمشقیه فی فقه الامامیه*. بیروت: دارالتراث.

عهد عتیق (۱۹۲۵). *ترجمه از زبان‌های اصلی عبرانی، کلدانی و یونانی*. لندن: دارالسلطنه.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۶۹). *شاهنامه*. تصحیح خالقی مطلق. کالیفرنیا و نیویورک.

قاضی مرادی، بهناز (۱۳۹۷). بازخوانی انتقادی مفهوم جنسیت و مرزهای تن در کتاب تأدیب النسوان. *پژوهش‌نامه زنان، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی ویژه‌نامه زبان و ادبیات فارسی*، ۹(۴)، ۴۹-۶۲.

کراچی، روح‌انگیز (۱۳۹۰). نویسنده اصلی تأدیب النسوان کیست؟ *تاریخ ادبیات*، -(۶۵)، ۱۹۹-۲۰۷.

مشیرزاده، حمیرا (۱۳۸۲). *از جنبش تا نظریه اجتماعی، تاریخ دو قرن فمینیسم*. تهران: تیراژه.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۴). *نظام حقوق زن در اسلام*. تهران: صدرا.

مهریزی، مهدی (۱۳۸۲). *شخصیت و حقوق زن در اسلام*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

ناشناس (بی‌تا). *تأدیب النسوان*. نسخه خطی کتابخانه موزه ملک.

والاس، کلر (۱۳۸۰). *جامعه‌شناسی زنان*. مترجم: نجم عراقی، منیژه. تهران: نشر نی.

هام، مگی (۱۳۸۰). *فرهنگ نظریه‌های فمینیستی*. مترجم: مهاجر، فیروزه.، و دیگران. تهران: توسعه.

References

Abbott, P., & Wallace, C. (1997). *An Introduction to the Sociology of Feminist Attitudes*. translated by Maryam Khorasani and Hamid Ahmadi. Tehran: Donyayeh Madar.

Adami, Fereydoun (1977). *Social and Political Thoughts*. Tehran: Amir Kabir.

Ahd al-Atiq (1925). *Translated from the original Hebrew, Chaldean and Greek*. London: Dar al-Saltaneh.

Alice and Atkins, S. (1981). *Feminism, Step One. Ziba Jalali Naeini*. Shiraz Research Publishing.

Anonymous (unknown). *Tādib al-Naswan*. Manuscript of the Malek Museum Library.

Astarabadi, B. (1992). *The Disadvantages of Men, in Response to the Discipline of Women*. Tehran: Attitude and Writing of Women.

Bagheri, N. (1983). *Women in Fiction*. Tehran: Morvarid.

Bamdad, B. (1968). *Iranian Women from the Constitutional Revolution to the White Revolution*. Tehran: Ibn Sina.

Behfar, M. (1998). The Disadvantages of Men, The First Treatise in Defense of Women. *Women's Rights*, vol. 3, 52-56.

Cloro Alas (2001). Sociology of Women. *Translated by Manijeh Najm-e-Iraqi*, Vol. 1. Tehran: Nay Publications.

Fakhr al-Razi, M. (1420 AH). *Tafsir al-Kabir*. vol. 3. Beirut: Dar al-Hiya al-Turath al-Arabi.

Ferdowsi, A. (1369). *Shahnameh*, vol. 2. edited by Khaleghi Motlagh. California and New York.

Ferdowsi, A. (1371). *Shahnameh*. edited by Jalal Khaleghi Motlagh. California and New York.

Ghazi Moradi, B. (2018). A critical reading of the concept of gender and the boundaries of the body in the book Tādib al-Naswan. *Women's Journal, Institute for Humanities and Cultural Studies, Special Issue of Persian Language and Literature*, 9(4), 49-62.

Ham, M. (2001). *A Dictionary of Feminist Theories.* translated by Firuzeh Mohajer and others. Tehran: Tose'e.

Karachi, R. (2011). Who is the main author of Tādib al-Naswan?. *History of Literature*, No. 3, 65, 199-207.

Mehrizi, M. (2003). *Women's Personality and Rights in Islam*. Tehran: Scientific and Cultural Publications.

Moshirzadeh, H. (2003). *From Movement to Social Theory, History of Two Centuries of Feminism*. Tehran: Tirajhe.

Motahari, M. (2005). *Women's Rights System in Islam*. Tehran: Sadra.

Routledge (1983). *Feminism and Feminist Knowledge, translated by Abbas Yazdani and Behrouz Jandaghi.* Qom: Women's Studies and Research Office, Center for the Management of the Sisters Seminary.

Sanasarian, E. (2005). *The Women's Rights Movement in Iran, Uprising, Decline and Suppression, 1911 to the Revolution of 1978*. translated by Noushin Ahmadi Khorasani. Tehran: Akhtaran.

Selden, R. (1384). *A Guide to Contemporary Literary Theory.* translated by Abbas Mokhbar. Tehran: Tarh-e-Naw.

Tabarsi, F. (1372). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Quran*. vol. 3. Tehran: Nasser Khosrow.

Tang, R. (1947). *Criticism and Commentary: A Comprehensive Introduction to Feminist Theories*. Tehran: Ney Publishing

Zarrin Koob, A. (1984). *Literary Criticism*. Tehran: Amir Kabir.